

LA BARONIA QUE VA SER DEL NOBLE GUILLEM D'ENTENÇA (1174-1408)

MANUEL ROMERO TALLAFIGO

Doctor en història per la Universitat de Sevilla

[Data de lliurament i acceptació: juliol de 2022]

PARAULES CLAU:

baronia d'Entença, castell de Tivissa, castell de Falset, castell de Móra, castell de Marçà, castell de Pratdip, castell de Garcia

PALABRAS CLAVE:

baronía de Entenza, castillo de Tivissa, castillo de Falset, castillo de Móra, castillo de Marçà, castillo de Pratdip, castillo de Garcia

KEYWORDS:

barony of Entença, Tivissa castle, Falset castle, Móra castle, Marçà castle, Pratdip castle, Garcia castle

RESUM

Des del coneixement dels documents de la baronia d'Entença s'aclareixen les institucions del castell, de la baronia i del nom d'un dels Entença aplicat a un territori. El domini del castell de Tivissa va ser compartit per un senyor i un castlà sota vassallatge del rei d'Aragó del 1174-1408. Aquesta dualitat va originar més escrits per aclarir-la, que avui ens serveixen millor com era la vida d'un castell. Per a una visió global de la baronia, disposem d'una descripció en el document de venda que va fer Guillem d'Entença al rei Jaume II l'any 1313.

RESUMEN

Desde el conocimiento de los documentos de la baronía de Entenza se aclaran las instituciones del castillo, de la baronía y del nombre de uno de los Entenza aplicado a un territorio. El dominio del castillo de Tivissa fue compartido por un señor y un *castlà* bajo vasallaje del rey de Aragón de 1174-1408. Esta dualidad originó más escritos para aclararla que hoy nos sirven mejor cómo era la vida de un castillo. Para una visión global de la baronía poseemos una descripción en

el documento de venta que hizo Guillermo de Entenza al rey Jaime II en el año 1313.

ABSTRACT

Light is shed on the institutions of the castle, the barony of Entença and the name of one of the Entença family applied to a territory based on knowledge of the seigneurial documents. The domain of the castle of Tivissa was shared by a lord and a castellan as vassals of the king of Aragon from 1174-1408. This duality gave rise to more documents to clarify the situation which today give us a better picture of what life in a castle was like. For an overall view of the barony we have a description in the document confirming the sale by Guillem de Entença to King James II in 1313.

Els arxius són sempre prodigiosos.¹ Les paraules que Borràs va dir ahir a l'orella i va fixar amb la ploma, avui, meravellament, parlen als ulls. Un Borràs de Peguerols gairebé ancià, ple de seny i carregat de maduresa, amb l'experiència d'haver governat Tivissa com a jove batlle del noble Berenguer d'Entença, i que ja vivia de les rendes del seu molí, relatava, cap al 1325, a escrivans i funcionaris de la cort de Barcelona com es vivia al segle XIII a Tivissa, Vandellòs, Coll de Balaguer, Llaberia i Banyoles. Les seves paraules rememoraven el que havia vist: Borràs tenia una ment clarividient, de la qual brollaven paraules riques de contingut. A partir d'aquí, tocava als escrivans sintetitzar aquestes dades en terminologia jurídica i notarial. A nosaltres, avui, interpretar-ne els termes i les paraules, escrites fa molts segles.

El rei Jaume II, senyor que va ser del castell de Tivissa durant pocs anys, abans de lliurar-lo al seu fill Ramon Berenguer el 1324 va voler que aquesta veu immaterial de Borràs, feta esperit volàtil, s'encarnés i es fixés en escriptura corpòria, en matèria mineral i inert a través d'una ploma d'oca, carregada d'agalles d'alzina i vidriol de la serra de Prades. L'esperit i l'alè de la seva paraula no els van dissoldre els cerços que assoten aquestes terres perquè es van encarnar en escriptura, en tinta sobre un quadern de paper amb tapes de pergamí, *Informació de l'ús i costums de la castlania de la vila de Teviça*.² En aquest document, ja editat pels ajuntaments de Tivissa i l'Hospitalet de l'Infant-Vandellòs, els castells de Falset, Garcia, Marçà i Pradip s'hi poden veure reflectits en molts aspectes.³

Els que llegim als arxius tenim una màquina del temps, greixada de l'oli fi de la Paleografia i la Filologia: la lectura de textos antics per part de la primera, i la reconstrucció, fixació

"ELS CASTELLS
DE TIVISSA, MÓRA,
FALSET, MARÇÀ,
GARCIA I PRATDIP,
DESPRÉS DE LA
MORT DE GUILLEM
D'ENTENÇA EL 1321,
VAN FORMAR UNA
UNITAT INDISSOLUBLE
DINS EL NOU COMTAT
DE PRADES. VA
PRENDRE EL NOM
DE BARONIA, O
POSSESIÓ QUE
DONAVA AL SEU
TITULAR EL NOM
DE BARÓ, INFERIOR
EN JERARQUIA A
LES DE DUC, COMTE
O MARQUÈS. ELS
DOCUMENTS DE
L'ARXIU PARLEN DE
BARONIA, PERÒ AL
SEU TITULAR GUILLEM
L'ANOMENEN NOBLE,
NO BARÓ. EL COGNOM
ENTENÇA D'UN DELS
SEUS POSSEÏDORS
VA DONAR EL NOM
A UN TERRITORI DE
CASTELLS."

i interpretació de cada paraula per la segona. Els engranatges d'aquesta màquina ens fan lliscar fins a molts segles enrere. Per un túnel lluminós, ens traslladen a sensacions d'un altre temps, al mercat, a la plaça, al portal de la vila, a les cavalcades contra els moros, al trepitjar del raïm als seus cellers, al palpit de la seva gent pagesa per Nadal, Sant Sebastià, Quinquagèsima i Sant Miquel. L'obscurantisme d'aquells segles esdevé claror. Des d'aquelles llums i des d'altres documents, intentarem en aquesta aportació definir el que era un castell, el que era una baronia com la d'Entença, i explicar el sistema feudal i estamental que condicionava la vida en aquells segles abans de la supressió dels senyories jurisdiccionals el 1837.

ELS CASTELLS DE LA BARONIA

Al desembre del 1174 va néixer la que dos segles més tard fou anomenada baronia d'Entença. El seu nom hauria estat el de baronia de Castellvell, epònim del seu primer titular. Era baronia perquè els punts més estratègics del domini eren cinc *castra* o castells. Els de Móra, Tivissa, Garcia i Marçà, donats de nou a Guillem de Castellvell pel rei Alfons II. Aquests quatre s'unien a un cinquè, l'anomenat *Yppo* o de Pratedip, que des d'uns vint anys abans va posseir Arbert de Castellvell, oncle de l'anterior, per una donació del comte de Barcelona, Ramon Berenguer, pare del rei Alfons II d'Aragó. En constituir la nova baronia, el rei Alfons va retenir per a ell el domini i la potestat sobre el castell d'*Yppo* o Ip, retenció que obligava el posseïdor Castellvell a cedir les claus, la jurisdicció i l'ocupació del castell al rei i comte de Barcelona cada vegada que aquest ho requerís. Així ho declara, reconeix i compromet Guillem de Castellvell:

Item conuenio eodem supradicto modo dare potestatem castri de Yppo, et quod habeatis etiam ibi, si quam dominus, pater uester, Comes barchinonensis, sibi retinuit dominicaturam.⁴

Lliurar la clau d'un castell era cedir-ne i donar-ne la potestat o *postat* al rei. Coneixem la cerimònia simbòlica de cessió de claus a través de l'acte de presa de possessió del castell de Tivissa per l'infant Pere, un successor dels Entença. Les claus hi van tenir el seu protagonisme. Fou un dilluns 5 d'abril del 1342 davant el procurador Berenguer de Iorba, que actuava en nom de l'altre infant, Ramon Berenguer, el posseïdor sortint i anterior del castell. El nou senyor i amo, el seu germà l'infant Pere, s'hi va presentar muntat en mula, filla de cavall i burra, o d'ase i euga. El procurador Iorba, amb les mans agafades a la brida, feia de muler i guiava el ruc. Es van col·locar davant del portal de les muralles del castell de Tivissa. L'infant va baixar de la mula, i el procurador li va obrir la porta, li va lliurar la clau del castell i el va agafar de la mà dreta per introduir-lo a la fortalesa. Un cop l'infant va ser dins, el procurador va sortir fora, i aquell, des de dins, amb el grinyol de la clau sobre el pestell va tancar primer i, després, va obrir les portes del castell. Era la cerimònia i el senyal manifest de lliurament de la plena possessió i potestat de tot el que significava el castell, de totes les seves jurisdiccions i rendes. Davant de testimonis, l'infant i el procurador van requerir el notari perquè donés fe en escriptura pública d'un acte jurídic, ben carregat de simbolismes per a tots els vassalls presents.⁵

Cadascun dels castells de la baronia marcava un ampli territori i paisatge; cadascun destacava, amb silueta i ombra impactant, sobre els voltants. Eren cinc fortaleses o forces, de sòlids murs i muralles, guarnides de vassalls armats per a la defensa de tot el seu

entorn. La de Tivissa dominava un entorn ampli, divers i interminable; era una talaia panoràmica, un mirador de comarques (Ribera d'Ebre, Terra Alta i Priorat) i de muntanyes com les de Prades, la serra del Montsant, la de Pàndols i la de Cavalls. Donava al mar pel coll de Balaguer i, al riu Ebre, pel castellet de Banyoles. Sumava més de 312 quilòmetres quadrats. Els altres quatre eren interiors, al costat de l'Ebre o el turó de Miloquera, i entre tots no arribaven a 141 quilòmetres quadrats. El de Pratdip en sumava 37. Amb el temps s'hi van anar agregant els castells de Falset i Altafalla. D'aquests, no en fa esment al document fundacional tot i ser tan principals i forts dins de la baronia.⁶ La filla de Guillem de Castellvell, Alamanda de Subirats, al primer terç del segle XIII s'intitula com a hereva i senyora d'Altafalla, Falset, Tivissa, Garcia, Marçà i Pratdip.

A més de fortalesa defensiva, el castell era un *refugi* segur al cor d'una serra imponent. Les seves torres de pedra i argamassa, ben treballades i armades, enfilades sobre una elevació de terreny, eren respectables forces de defensa i punts de reunió de milícies per contraatacar els assetjadors. El de Tivissa, amb una tradició que abastava els remots poblats ibèrics.

També, cada castell era símbol d'un *domini* sobre persones, pertinences i profits de la terra i, com a tal, *palau i casa* per viure, menjar, dormir i emmagatzemar el dit senyor o dominador. Hi conflueixen el blat, el raïm, la llenya i la palla, l'oli, el lli i els peixos, obligatòriament aportats pels vassalls de tot el terme al seu senyor. En el dia a dia dels habitants, *castell* també significava punt central de govern, cort de justícia, arxiu d'escriptures, vassallatge i subjecció a la potestat del senyor de la fortalesa, sigui un Castellvell o un Subirats; sigui un Entença, sigui un Aragó o un Cardona. Castell era força que generava govern i ordre, i atreia proveïments, pertinences, utilitats, fruits, profits (*pertinenciis et utilitatibus*).

El *castell* com a tal castre era una força o casa forta. Sobre aquest bastió se sustentaven i s'asseguraven "pertinences" i "profits" (*pertinenciis et utilitatibus*) per a tota la seva gent, tot dins uns límits o "termes" geogràfics (*terminis*) que se suposaven reconeguts per tot-hom des del temps de la dominació dels "sarraïns" i que, com a bons, van ser respectats pels cristians després de conquerir-los (*tempore sarracenorum habuerunt*). La descripció que el document fundacional fa del castell és molt sintètica, però summament expressiva: pertinences i utilitats dins uns límits i termes històricament definits. Seran documents posteriors els que parlaran d'aprofitaments concrets per al senyor del domini: part de la caça de perdius, de la massa de pa a les lloses del forn, de serveis i labors de sega, de verema i recollida d'olives, de serveis de diners o de llenya el dia de Sant Sebastià o el diumenge de Pasqua, de nius de falcons de caça i de poder imposar penes de tallar l'orella a un reu.

LA BARONIA DE CASTELLS

Hi ha una definició de baró i baronia que va fer Sebastián de Covarrubias el 1611, en el seu *Tesoro de la lengua castellana*, que a parer nostre encaixa amb la que va ser successivament la dels Castellvell, dels Subirats i dels Entença. Un senyor de vassalls, per ser qualificat com a baró, havia de "tener tres castellanías, digo tres lugares o jurisdicciones incorporadas en la baronía" i no ser duc, comte o marquès, que eren dignitats superiors. *Baronia* es definia per un criteri quantitatiu segons el nombre de llocs diferents i distints que queien sota la jurisdicció única d'un senyor, tots sota el seu sol *mer i mixt* imperi.

Sota l'absolut, o *mer* i pur, poder d'un sol baró es jutjaven i es castigaven delictes fins a la pena de mort o una altra de corporal;⁷ i sota el *mixt*, es jutjaven les causes civils en més de tres castells. Si seguim aquest criteri de Covarrubias, que confessa seguir les lleis documentades del regne de França, l'any 1174 el senyoriu dels Castellvell, acabat de fundar i amb cinc castells, complia amb escriure el requisit de poder anomenar-se baronia.

En les mateixes dates que Covarrubias, Francisco del Rosal, en el seu *Origen y etimología de todos los vocablos*, també definia de manera molt concisa una baronia. Segons ell, la paraula derivava “de *Barone*, que en latín es el hombre poderoso”. Els Entença ho eren amb aquests cinc castells. L'any 1726, el *Diccionario de autoridades* ens col·loca un baró dins una escala nobiliària. És “dignidad o dictado que es al modo del marqués, conde...”. A l'últim dels Entença, el difunt Guillem, el 1321, Jaume II el va reconèixer com a noble i no com a baró: “dictus quondam nobilis Guillelmus de Entença”, encara que el seu domini el va qualificar de baronia.⁸

El terme *baronia* no es va emprar l'any 1174 dins del document fundacional del rei Alfons II al Castellvell. Com a terme que va definir aquest territori, apareix consolidat un segle i mig després a València, un 14 de gener de 1325, al solemne privilegi del rei Jaume II erigint el comtat de Prades. Jaume concedeix al seu fill, l'infant Ramon Berenguer, el dret de poder llegar i transmetre per venda, permuta i donació només els castells de la baronia —Altafalla, Falset, Tivissa, Marçà, Móra i Pratdip— a les seves filles, en cas de no tenir fill baró. En aquest cas, la resta del comtat, les muntanyes de Prades amb les viles de Prades i de Siurana, no podia llegar-les, sinó que tornarien a les mans del rei.⁹ El 17 de novembre de 1335 apareix expressament la paraula. L'infant Ramon Berenguer, comte de Prades, fa ús del privilegi i dona a la seva filla Joana la “baronia que va ser del difunt Guillem d'Entença”, amb les viles i els castells de Falset, Móra, Tivissa, Coll de Balaguer, Marçà i Pratdip:

Totam Baroniam siue honorem, que fuit nobilis Guillelmi de Entencia, quondam, prout melius eam nobis donatam licet ex concessione nobis facta super hee per illustrissimum dominum regem Iacobum, genitorem nostrum memorie recolende. Videlicet cum castro et villa de Altafalla, et cum castro et villa de Falceto et cum castro el villa de Mora, et cum castro et villa de Tiuiça et cum castro et uilla Collis Balaguerii, cum eorum terminis, iuribus et pertinenciis uniuersis et singulis.¹⁰

No es va donar el cas i, fins a la supressió dels senyorius al segle XIX, la baronia de Guillem d'Entença sempre va quedar unida i inseparable del gran comtat de Prades, la capital del qual sempre va ser Falset. El 9 de gener de 1342, l'infant Ramon Berenguer va bescanviar amb el seu germà, l'infant Pere, el comtat de Prades pel d'Empúries.¹¹ Com a conseqüència, un mes després Joana, filla de Ramon Berenguer, va haver de renunciar a aquells drets de separar per a ella la baronia que va ser del noble i difunt Guillem d'Entença:

Attendentes quod pro emenda et compensatione castrorum villarum et locorum de Altafalla, de Falceto, de Tiuiça et de Mora, ac directo dominio et iure alodiaro cum potestate seu potestatibus atque seruicio castrorum et locorum de Marçano et de Pratdip et iurium aliorum Baronie, que fuit nobilis Guillelmi de Entença quondam, cuius baronie sunt loca predicta, queque omnia nos dedimus atque concessimus inclite Iohanne, filie nostre, sub certis retencionibus, condicionibus.¹²

En un document del 23 de maig de 1352, els marmessors testamentaris del difunt Guillem d'Entença venen a l'infant Pere, comte de Ribagorça i de Prades, totes les rendes i utilitats de la vila i el castell de Pradip pel preu de 12.000 sous de Barcelona.¹³ Aquest castell era dins la baronia: *infra baronia que fuit dicti nobilis Guillermi Dentença*. Vuit anys després, quan l'infant està en trànsit d'abandonar els seus senyorius i riqueses per ingressar a l'orde de Sant Francesc, al convent dels frares menors de Barcelona, a l'hora de cedir al seu fill Joan els castells de Falset, Altafalla, Tivissa i Móra, a més de determinats drets sobre el de Garcia i els feus de Pradip i de Marçà, els inclou tots en una baronia, la que va ser del noble Guillem d'Entença (*baroniam que fuit nobilis Guillermi de Entença*), i així la distingeix del comtat de Prades.¹⁴

Entença és un *topònim* d'un castell ribagorçà. Però, aplicat a aquesta baronia, és un *antropònim* d'un Guillem, una persona que dins les terres tarragonines va ser el seu posseïdor, i es deia de cognom "d'Entença". Davant dels primigenis títols de "Castellvell" i "Subirats-Sant Martí", a les descripcions de l'Arxiu Ducal de Medinaceli es va consagrar el títol "Entenza" en la cartella dels lligalls de pergamins i papers generats pels successius titulars de la baronia des del 1174 fins al 1837. Un gran còdex reflecteix aquesta pràctica, la *Recopilación e inventario de los autos y otras escrituras de la Baronia de Entenza*, manuscrit del 1667, duplicat a l'Arxiu Ducal de Medinaceli. És un dels 11 immensos i duplicats volums, impossibles de sostenir a les mans, obra de l'arxiver Bernardo José Llobet, que sumen 4.814 pàgines en regis fulls de marca major.¹⁵ Llobet, en parlar de la baronia, seguia el criteri de l'infant Pere i el del cronista Jerónimo de Zurita. Donava al llinatge d'ascendents Entença un origen purament aragonès a Ribagorça; en rebat l'origen tarragoní. Per a ell, els castells de Móra i Falset estaven "dentro de la baronía que se dijo de Entenza", però aquest llinatge familiar no va sorgir en aquest territori, sinó que, des d'una torre ribagorçana, per un matrimoni, hi va arribar per convertir-se en rics homes del baix Ebre:

Es averiguado y muy cierto que los de esta casa eran ricos hombres en Aragón mucho antes, y era linaje nobilísimo y de gran solar. Y la torre de Entenza de la cual tomaron el apellido está en Ribagorza, de donde de muy antiguo fueron echados los moros: y no hallo mención que en tiempo del rey don Alonso fuese entre los ricos hombres nombrado Guillem de Entenza, si no Berenguer.¹⁶

Així, Llobet rebat el cronista Pere Tomich, que a les seves *Histories e conquestes dels reys de Aragó e comtes de Barcelona*, acabada el 1438, desconeixia que la baronia fou primer dels Castellvell, després dels Sant Martí Subirats i, per fi, dels Entença.

DOMINI DUAL I COMPARTIT SOBRE EL CASTELL DE TIVISSA (1174-1408)

Tivissa tenia una característica que no tenien els castells de Móra, Marçà i Garcia. Era un domini i poder compartit per dos: un senyor per sobre, el Castellvell o l'Entença, i un castlà o subordinat, el Fonollar. Dins la dualitat, tots dos fruïen d'alguns drets exclusius i tancats dels quals gaudia l'un i no l'altre, i també en compartien i repartien proporcionalment altres en comú. Es dividien entre dos totes les utilitats que provenien d'aquell espai o territori, viu i ple de naturalesa mineral, vegetal i animal, amb llindes,

límits i termes, consolidats pel temps. El document fundacional de la baronia no expressava la realitat pròpia i la complexa divisió que identificava el de Tivissa respecte dels altres castells.

La vida, el temps i els documents posteriors s'encarregarien de concretar-ho. La realitat de Tivissa va ser, després de la conquesta cristiana, més rica en detalls, més necessitats per satisfer, més xocs i minúcies diaris per aquesta dualitat de domini. Hi convivien drets i jurisdiccions de reis i senyors, senyors i castlans, cristians i moros, saigs i botxins, delinqüents veïns i forasters, càstigs de tallar mans i marcar fronts amb ferros roents de foc, ramaders i caçadors, falconers i ballesters, caça al vol amb esparvers o *esparuers*, nius i pollets, forners i moliners de blat i oli, llar i el foc de llenya a les cases (*de omni forestia*), pagesos de camps i vinyaters, llenyataires i cellerers, ruscs de rica mel, hortes i deveses, bovers i carreters, cultivadors de lli i de cànem, cols i cigrons, çadegües i fadigues, la prostitució, els matrimonis i captivitats dels moriscs, el molí o batan artesà de draps i cuir.

Probablement per necessitats defensives i administratives, a Tivissa es van haver d'instal·lar dos senyors: el Castellvell, infeudat i dependent del rei d'Aragó i comte de Barcelona; i el Fonollar, o castlà subordinat al senyor de Castellvell. Cadascú vivia en un castell contigu a l'altre (*el castel del senyor e el castel d'en Fonollar*). Tots dos edificis feien més palesa aquesta duplicitat a qualsevol vassall que cada dia passés per davant de les seves portes. Hi havia partició jeràrquica, no paritària, de poders entre dos senyors, un de superior i un altre de subordinat. Aquesta convivència comportava tot de pràctiques acceptades per ambdós i repetides any rere any. Cada vegada que els vassalls traginaven les rendes i els tributs en fruits com els del lli i el cànem, a un castell i a l'altre, portaven "a cada castel son dret" i només eren castigats o condemnats a mort en presència de tots dos. Era un poder repartit entre el senyor de tota la baronia i el castlà d'un sol castell, el de Tivissa. D'aquí, se'n derivaven dos batlles, el del senyor i el del castlà, a més de l'únic alamí dels sarraïns i els anomenats *bons homes* elegits al terme.

Eren temps de creences diferents de les nostres. Es donava per fet que Déu havia establert l'ordre social de Tivissa. En tres esglaons socials, s'hi col·locaven i es disposaven tots els que vivien al castell i la seva àrea d'influència. Al més alt, els qui resaven i cantaven la glòria de Déu, i aconseguien després de la mort la salvació d'ells i de tota la resta de la població. Eren els rectors i clergues de les esglésies de Tivissa i Vandellòs. En el rang intermedi, hi figuraven els que combatien els enemics amb les millors armes; amb la seva força donaven pau i organitzaven la defensa dels febles del castell. Eren el senyor Entença i el castlà Fonollar. Finalment, i per sota de les dues anteriors minories, la majoria, els que treballaven la terra, molien el gra, feien el pa, criaven animals i recollien els fruits. Treballaven per a ells i per als dos esglaons anteriors, els especialistes de la pregària a Déu i els de la baralla a cavall contra els enemics de la terra. Aquestes tres escales socials es justificaven, s'escenificaven i se simbolitzaven cada dia en el temps dels Entença. Sabem que aquest ordre es persuadia i es repetia d'una manera molt insistent en els sermons de les misses dominicals, en els llibres i tractats de política, cada vegada que es feia una transmissió de béns i en totes les cerimònies públiques del castell. El vestit, l'habitatge, la tomba, la feina i les maneres de viure de cada grup també aportaven l'imaginari d'aquest ordenament social.

La dualitat del domini va desaparèixer el 13 de febrer de 1408. Joan, fill de l'infant Pere i tercer comte de Prades, va comprar a les hereves d'Umbert de Fonollar la castellania i el feu de Tivissa, Coll de Balaguer, Masriudoms, Vandellòs, Llaberia, Banyoles i Mas dels Guiamets. Per un preu de 80.000 sous de Barcelona, moneda de plata de l'època.¹⁷ Tivissa, des de llavors, va tenir un sol senyor, el comte de Prades. Va desaparèixer la figura del castlà i els seus batlles. Durant uns quants anys, els vassalls de Tivissa, en comptes de pagar diners i rendes al castlà, ho feien a les filles del Fonollar. Així, amb aquestes rendes provinents dels seus vassalls de Tivissa, el comte de Prades va pagar a terminis el preu de la castellania i va unificar el domini en la seva persona.¹⁸ El 13 de setembre del 1408, el comte de Prades, Joan III, pren possessió de la castellania. Aquest dia, a la plaça del Mercat (*platea Macelli*), davant de sarraïns i cristians, el pregoner de Tivissa, Ramonet Reverter, va cridar "sots pena de cors i de haver" que tots reconeguessin l'únic senyor, i no obeïssin l'antic castlà ni el seu batlle, i paguessin rendes, drets i pertinences al collidor general del comte de les Muntanyes de Prades.¹⁹

EL GOVERN DE LA BARONIA, EXPRESSAT EN PERGAMÍ I PAPER

Per assimilar la complexitat del funcionament pràctic de la baronia i del singular i doble feudalisme a Tivissa, el del senyor amb el rei i el del castlà amb el senyor, va caldre la distinció i claredat de l'escriptura en pergamí i paper. Els temps van exigir tenir, fixes i per escrit, les pràctiques, i reescriure-les per saber-les i exercir-les bé i sense conflictes. El vell aforisme del filòsof Thomas Hobbes (1588–1679), *sapientia est potentia*, saber és poder, perquè sense saber els poders que es tenen no exerceixen potestat.²⁰ L'experiència diària de la vida feudal va forjar pràctiques contínues i pacífiques de repartiment de poder, admeses i indiscutibles per les dues parts com a bones. Posades sobre la inèrcia de l'escrit, s'assegurava pacíficament què, quant i com es compartia per a cadascun l'exercici de la jurisdicció, els tributs, les gabelles, els impostos recollits de blat, vi i altres fruits tant a cristians com a sarraïns. Els successors del primer Castellvell ho van practicar any rere any, i van necessitar plasmar-lo en pergamí l'any 1205.²¹ Posteriorment, el 1274,²² els Entença ho revalidaren. El rei Jaume II d'Aragó i els seus fills, els infants Ramon Berenguer i Pere, quan es fan amos de la baronia, entre el 1313 i el 1325, reben primer un esquema del funcionament del castell de Tivissa a través de fórmules i paraules dels notaris, escrivans i assessors legals.²³ A la cúria i cort de Barcelona no es van conformar amb això. No entenien l'embrollada complexitat del castell de Tivissa i van voler saber-ne més. Gràcies a aquests detalls, ara podem entreveure millor la vida d'altres castells com Falset, Pratedip, Marçà i Garcia.

Amb aquesta finalitat van acudir a una persona que, per pròpia experiència de govern, coneixia molt bé els secrets jurídics i econòmics que durant molts anys s'havien practicat al castell de Tivissa. Aquesta persona, que va experimentar de prop i en primera fila els xocs i les solucions entre el senyor i el castlà, va ser Borràs de Pegueroles, batlle que va estar a les ordres directes de Berenguer d'Entença i després va conèixer la trajectòria vital del seu fill i successor, Guillem.²⁴ Aquest Pegueroles era un informant perfecte perquè els pèrits i juristes confeccionessin bé els documents de transmissió de la baronia.

EL PRIMER I EXTENS FORMULARI SOBRE EL FUNCIONAMENT DELS CASTELLS DE LA BARONIA (1313)

Si Berenguer d'Entença i la seva dona Galbors van tenir una generosa prole de dotze fills, el seu successor i primogènit Guillem i la seva dona Berenguerona de Montcada no en van tenir cap. Aquesta infecunditat va ser un factor clau perquè els castells de la baronia donats pel rei Alfons II a Guillem de Castellvell el 1174 tornessin de nou a un altre rei, Jaume II el Just, el 1313. Entre un monarca i l'altre havien passat 239 anys. A canvi, l'Entença va rebre del rei una suma de 100.000 sous de plata de Barcelona i una pensió vitalícia de 20.000 l'any. Aquesta abundosa quantitat va sortir de les rendes que el rei posseïa a la veïna ciutat de Tortosa, a Catalunya, i a la vila de Borriana i al castell d'Uxó, al regne de València.²⁵

L'últim Entença, en aquest document solemne, que signa a Tortosa amb el rei, fa un relat formulari d'un 85 paraules per descriure el que ell i els seus avantpassats van tenir a Tivissa i altres castells. És un llenguatge de professors de jurisprudència, de persones sàvies i doctes en les lleis i els costums feudals de l'època, més teòrics que observadors directes de la vida dels castells. En aquest cas eren el monjo Jaume (*monachi iuris periti*) i Bernat d'Abersone, notari del rei Jaume, consellers de l'Entença i del rei. Tots dos hi apareixen com a testimonis, però la seva qualificació en aquest document és de consellers legals dels contraents. No hi devia faltar tampoc la intervenció de Guillem de Vilarodona, notari públic de Tortosa, que va donar la forma última al document.

Per definir la baronia i els castells, van classificar les fórmules en tres capítols molt clars: un sobre *geografia*, un altre sobre *persones* i un últim capítol sobre *béns*, que comprenia cada castell de la baronia, sense al·ludir a cap en concret: 1r. Fortaleses immobles amb els seus territoris i àrees del voltant, tancats per línies o termes, establerts en el temps pels seus antecessors. D'aquests amplis recintes emanaven molts béns (*omnia bona sedentia*) per als seus habitants. 2n. La població de cavallers, homes i dones que hi habitaven, cristians o sarraïns, organitzats sota batlles i alamins. 3r. Els drets, les taxes i els aranzels que ells acostumaven a rebre pel seu senyoriu i domini (el senyor i altres més). Es resumien així:

- *Cum fortitudinibus earum, et cum omnibus terminis et territoriis et pertinenciis suis.*
- *Cum militibus et aliis hominibus et feminis, ibi habitantibus et habitaturis.*
- *Cum omnibus iuribus universis, que ego et predecessores mei consuevimus habere et recipere in eisdem.*

Aquests drets i béns del tercer capítol són més embolicats, nombrosos i minuciosos que els límits i els vassalls, per la qual cosa reben un tractament més llarg. El discurs del document pinta un quadre viu i panoràmic de l'horitzó de la baronia, amb paraules de figures eloqüents sobre la vida econòmica i el paisatge de les serres de Tivissa i el seu entorn. S'hi ressalten com a béns rendibles per al senyoriu, primer, les cases o habitacions rústiques dels vassalls, sense la fermesa i el fonament del castell; els colomars amb els seus nínxols o nius de cria i enceboll, des del cel fins a l'abisme per no excloure'n cap (*cum domibus, columbariis de celo in abisum*); després, segueix el ple domini sobre totes les terres cultivades i ermes, poblades i despoblades, amb totes les seves rendes fixes i variables (*cum questiis, tollis, fortiis, et adempriviis, dominicaturis, vineis, alodiis, et terris*

cultis et incultis, eremis et populatis); tracta de les penes o càstigs en diners comptants i les taxes per les garanties que donaven els tribunals de justícia i el senyor als vassalls (*cum calonnis, questiis, bannis, firmamentis, et stacamentis*); especifica les obligacions feudals dels vassalls de cavalcar o acompanyar el senyor en jornades i campanyes llargues d'host i guerra, de les quals podien lliurar-se, redimir-se i rescatar-se mitjançant un pagament (*cum exercitibus et cavalcatis et redemptionibus eorumdem*).

S'hi consideren importants com a font d'energia les llenyes o parts gruixudes dels arbres i les mates, les fustes o vares i branques primes que s'extreien dels arbres escampats per muntanyes i combes o valls (*cum lignis, fustibus, montibus, vallibus seu cumbis*); també s'hi enumeren els prats plàcids i delitosos o camps humits d'herba on es deixava créixer la gespa i pasturava el bestiar, la renda de la carn produïda a les deveses protegides i fitades, sense cultiu ni conreu, per a bous i vaques, i tot el fruit de les garrigues (*et cum pratis, pascuis, pasturis, et cum herbaticis, carnagiis, garrigiis, devesiis et vetatis*).

No hi falta la caça dels vistosos galls fers negres i brunencs, jaspiats de gris i amb cua de ventall, i qualsevol caça al costat de la troballa de nius de qualsevol animal salvatge (*et cum venationibus cirogallorum et aliis venationibus omnibus cuiuscumque generis sint, etiam venationibus sive trobis*); hi figuren les indispensables aigües terrestres, des de llacunes, pous, vergers amens d'esbarjo i sempre verds, fonts, aigües, aqüeductes i molins de farina i oli, fins a màquines fortes de roda que es movien pel pes de l'aigua o la força de les bèsties (*cum vassis, puteis, viridariis, fontibus, aquis, aqueductibus, et cum molendinis*).

Hi són un apartat important les porcions de collites dels vassalls que enriqueixen el senyor de la baronia, siguin quartals, quintars o delmes, recollides dels camps de blat, lli, lleties i cigrons, de les vinyes, de les hortes i de tots els fruits (*cum quartis, quintis, decimis tam bladii quam vini et omnium fructuum*). Al domini senyorial es destaquen els forns amb els seus censos anuals i drets cobrats per coure el pa, les sofres de netejar la muntanya i serveis ineludibles de cavar vinyes, obres de fàbrica i transports dels moriscos al senyor,²⁶ els impostos per possessió i pastures de parelles de bous, les contribucions excepcionals en moneda, les lleudes del mercadeig, els peatges de camins i ponts en el tràfic de mercaderies i bestiar (*cum furnis, censibus, zofris, usaticis, bovaticis, monedaticis, ac lezdis, pedagiis*).

No hi falten els serveis de treballs forçats com l'arada i la cavada de vinyes, els arranjaments de camins, obligacions de transportar queviures a les hosts o collites, la garantia dels pesos i mesures al costat de la redempció per diners d'aquests serveis (*cum iovis, batudis, truginis, mensuraticis et redemptionibus eorumden*); les gallines i les fogasses de pa, de farina mal cernuda i cuites en cendres, que es tributaven en dates assenyalades (*cum panis fogaceis, gallinis*).

Per fi, una pinzellada final, una clàusula general que recull tot el que no s'hagi inclòs en la relació anterior, encara que porta a col·lació les cinquantes i les fadigues, o dret de tempteig, que donava la preferència al senyor per adquirir una propietat pel mateix preu convingut entre el propietari i un comprador (*cum omnibus aliis exitibus, redditibus, iuribus et prouentibus, et cinquantenis, et faticis, et cum aliis exactionibus vel possunt modo aliquo pertinere, iure, ratione vel causa*).

Durant dotze anys, el rei Jaume II va substituir els Entença. Des de Barcelona va ser senyor de la baronia i de tots els drets enumerats i per enumerar. Durant els vuit primers anys en va tenir només la nua propietat, sense usdefruit ni cap profit de rendes. En els altres quatre, ja amb la possessió plena, compartia serveis i rendes amb els castells respectius. Sabem això pel testimoni de la intervenció de Guillem d'Entença davant de l'arquebisbe i primat de Toledo, amb la qual resolva els problemes econòmics de la dissolució del matrimoni amb la seva estèril esposa, Berenguerona de Montcada. El 16 de juliol de 1320, Guillem encara apareix viu, ja que acudeix a Domènec de Plaça, notari de Mequinensa, vila dels Montcada, per nomenar un apoderat seu en aquest plet.²⁷ Però, menys d'un any després, el 10 de juny de 1321, ja apareix anomenat com a difunt i mort (*Nobilem Guillelmum de Entença, quondam*) per boca del mateix rei Jaume II, que, amb ple domini i possessió, confirma Berenguer Carbó al feu de la torre, cases i deveses del castell de Banyoles, al terme de Tivissa.²⁸ També coneixem, en aquests dotze anys, l'existència d'un *comisari del senyor Rey en Jacme*, Jaume Monge, a Móra, un 23 d'abril de 1322, per establir un molí a l'*Uayl d'Aylades*, i a Banyoles de Tivissa, un 15 de setembre de l'any següent, per arrendar un tros de terra per un cens de 7 sous.²⁹ Aquesta situació de domini del rei a través d'un comissari serà important per comprendre el moment en què a Borràs se li demana que emeti per escrit la seva informació, que completi el sentit d'aquest vocabulari de més de 80 paraules que s'enunciaven al document de cessió que va signar amb l'últim Entença. El monarca necessitava conèixer detalladament què li suposava el castell de Tivissa dins la baronia. En alguns punts no ho veia clar, al memorial del 1205 que era en l'arca de l'arxiu que li va lliurar Guillem d'Entença.³⁰

CONCLUSIONS

Els castells de Tivissa, Móra, Falset, Marçà, Garcia i Pratedip, després de la mort de Guillem d'Entença el 1321, van formar una unitat indissoluble dins el nou comtat de Prades. Va prendre el nom de *baronia*, o possessió que donava al seu titular el nom de *baró*, inferior en jerarquia a les de duc, comte o marquès. Els documents de l'arxiu parlen de baronia, però al seu titular Guillem l'anomenen *noble*, no baró. El cognom *Entença* d'un dels seus posseïdors va donar el nom a un territori de castells.

Les transmissions del domini de la baronia per vendes i donacions van requerir que es formulés quines eren les utilitats i pertinences de què gaudia. Per aquest motiu, l'Arxiu de la Baronia és prolix a l'hora de relatar els drets i les jurisdiccions que requereien en els habitants i pobladors d'un castell. En la nostra aportació hem recollit les que s'especifiquen quan Guillem d'Entença transmet la baronia al rei Jaume II el 1313. Pensem que, amb aquesta, es té un retrat fidedigne de com va ser la vida en aquests territoris fins a segles més tard.

NOTES

1. ORCID: 0000-0002-7652-6944. Perfil en Researcher ID: L-4637-2014.
2. ADM (Arxiu Ducal de Medinaceli), Entenza 13, 525.
3. PALET PLAJA, M.T.; ROMERO TALLAFIGO, M. (2022): *Usatges de Tivissa, Vandellòs i Coll de Balaguer. Informació d'en Borràs de Peguerols (c. 1284-1324)*. Ajuntaments de Tivissa i Vandellòs - l'Hospitalet de l'Infant; Arola.
4. ADM, Entenza 1, 1.
5. ADM, Entenza 1, 33.
6. LLOBET, B.J., *Recopilación e inventario de los autos y otras escrituras de la Baronía de Entenza*, 7. *Altafalla*, i no *Altafulla*, és el nom que apareix a la "Recopilació" d'aquest autor.
7. Alfons X, *Partidas* 2, tit. 4, l 18.
8. ADM, Entenza 15, 678.
9. ADM, Entenza 1, 27.
10. ADM, Entenza 1, 28.
11. ADM, Prades 1, 13.
12. ADM, Entenza 1.
13. ADM, Entenza 17, 791.
14. JUNCOSA BONET, E. (2015): "El govern del comtat de Prades en temps de l'infant Pere", dins A. Conejo da Pena (ed.), *L'infant Pere d'Aragó i d'Anjou*. Cossetània Edicions, Ajuntament de Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant, p. 138.
15. En termes quantitativus de majestat i reialesa ho definia el *Diccionari d'Autoritats* de la Real Academia d'Espanya el 1737: "El que se hace mayor longitud, latitud y grueso que ordinariamente sirve para estampar mapas y libros grandes. Por lo común es otro tanto mayor que el regular". En llatí ho denomina *charta maior aut regia*.
16. ZURITA, J. (1967): *Anales de la corona de Aragón. Primera parte*. Ed. Ángel Canellas López. CSIC, Saragossa, I, 262.
17. ADM, Entenza 13, 558.
18. ADM, Entenza 13, 562.
19. ADM, Entenza 13, 562.
20. HOBBS, T. (1841): *Opera philosophica*. Johannes Bohn, Londres, III, p. 69.
21. ADM, Entenza 14, 541.
22. Ibídem.
23. ADM, Entenza 1, 25.
24. PALET PLAJA, M.T.; ROMERO TALLAFIGO, M., *op. cit.*
25. ADM, Entenza 1, 25.
26. BORONAT Y BARRACHINA, P. (1901): *Los moriscos españoles y su expulsión*. Imprenta de Francisco Vives, València [Corde]; CAVANILLES, A.J. (1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del reyno de Valencia*. Imprenta Real, Madrid [Corde].
27. ADM, Entenza 1, 22.
28. ADM, Entenza 15, 678.
29. PALET PLAJA, M.T.; ROMERO TALLAFIGO, M. (1987): *Capbreu de la baronia d'Entença (s. XIV). Introducció històrica i estudi lingüístic*. Diputació, Tarragona, p. 49 i 67.
30. PALET PLAJA, M.T.; ROMERO TALLAFIGO, M., *op. cit.*